
15. אסון עין גדי וראשיתה של התערבות מוסדית

האסון

אסון עין גדי התרחש בחופשת הפסח, אפריל 1942, בטיול השומר הצעיר למצדה שתואר בפרק הקודם. ביום ראשון, 5 באפריל 1942, נסעו המטיילים מירושלים לחברון. אחר הצהריים החלו במסע, ולעת לילה חנו בגבול המדבר. למחרת, 6 באפריל, חצו את רמת המדבר והגיעו עד מרגלות מצדה. ביום השלישי לטיול הם עלו למצדה ממערב, סיירו בין השרידים, ובצהריים ירדו דרך הסוללה ושביל הרץ לחוף ים המלח. לאחר מנוחה צעדו במהלך הלילה לעין גדי, לשם הגיעו לקראת בוקר יום רביעי 8 באפריל.

במהלך היום המשתתפים בטיול נחו וסיירו בעין גדי. בערב הלכו לישון, ותכניתם הייתה לקום לפנות בוקר (יום חמישי, 9 באפריל 1942), ולהמשיך במסעם צפונה לכיוון בית הערבה. כך תוארו האירועים מרגע ההשכמה:

בשתיים לפנות בוקר העירו את המחנה. הבעירו מדורות, להחם [לחמם] לחברים המתכוננים לצאת לדרך. ניתנה פקודה להסתדר בקבוצות. ליד המדורה עמדו בני תל אביב ופתח תקווה.

לפתע נשמע קול נפץ חזק והמדורה פוזרה לכל עבר. לא עברו רגעים מועטים והחווירה לנו משמעותו האיומה של האסון, שסיבותיו אינן ברורות עד עתה. לא בוזבו זמן והטיפול בנפגעים החל מיד. הסדר היה מופתי, כל מי שלא עסק במישרין בהגשת עזרה לא הפריע למגישי העזרה. הפצועים סבלו בגבורה יוצרת מן הכלל את ייסוריהם ולא הוציאו הגה מפיהם. על העזרה הראשונה פקחה האחות רות פלדמן, תלמידת בית הספר [לאחיות] ע"ש בילינסון. קור רוחה, מסירותה וזריזותה הצילו ודאי חיי לא אחד מהפצועים ותבורך בזאת על כך. שאר המטפלים נתנו אף הם את חלקם, עזרו להשכיב את הפצועים במקומות נוחים ולדאוג למחסורם ושאר מיני העזרה שהיה ביכולתם להגיש.

[...]

מכיוון שהיינו מנותקים מיישוב, יצאו שלושה מחברינו בריצה להגיע לקליה, מקום הישוב הקרוב ביותר, מהלך 16 שעות ברגל, וכעבור 9 שעות היו כבר במקום להחיש עזרה. אך בינתיים הצליחו תחנות האיתות שהקמנו על שלוש פסגות בסביבת עין גדי, להתקשר עם אחת הסירות שעברה שם. זו קראה באלחוט למפעל האשלג ולצהריים הגיעה משם העזרה הרפואית, ובסירות הועברו חברינו, הפצועים כבריאים לצפון ים המלח.¹

נסיבות האירוע

כאשר עלו חניכי השומר הצעיר למצדה הם פגשו שם את טיול הנוער העובד, שהקדים אותם ביום. שמריה גוטמן, שהוביל את

1 "יום ביומו", כי עלינו למצדה, השומר הצעיר, 1942. עמוד 24.

טיול הנוער העובד, אף הדריך את חניכי השומר הצעיר בסיור בין שרידי מצדה. במפגש זה התברר כי לנוער העובד התלוו מספר חברי פלמ"ח נושאי נשק, אולם לטיול השומר הצעיר לא הייתה אבטחה מספיקה (צריך לזכור שאחזקת נשק בידי חברי הפלמ"ח הייתה בלתי חוקית באותה העת).² לפיכך תנחום צ'רבטי אריאלי מקיבוץ נגבה, שהיה מפקד כיתת האבטחה של הנוער העובד, הפריש מכוחותיו ארבעה אנשים כדי שיתלוו להמשך המסע של השומר הצעיר: הוא עצמו, יוסקו דנון מקיבוץ חצור, יהושע קאווארסקי (יעקובובסקי) וצבי ריזנברג מבאר טוביה. האחרון היה בן 17, בגילם של חניכי הטיול, חניך הנוער העובד וחבר פלמ"ח.

טיול השומר הצעיר המשיך בדרכו ממצדה לעין גדי כשלושותם 6 אקדחים ו-7 רימונים.

לקראת היציאה לדרך מעין גדי לבית הערבה, בטרם שחר יום חמישי ה-9 באפריל, הבעירו כמה מהאנשים מדורה כדי להתחמם. צבי ריזנברג היה ליד המדורה. התאונה קרתה כאשר אחד הרימונים שהיו בחזקתו נפל למדורה והתפוצץ. אחת האפשרויות היא שהרימון נפל מחגורתו למדורה. בדיעבד זכרו כמה מטיילים כי צבי הכין בערב הקודם מיטת שדה מאולתרת: הוא אסף עשבים וענפים יבשים, ועליהם הניח את השמיכה. מכאן עלתה האפשרות שהרימון נשאר בלילה בין הזרדים, וכאשר אלה נוספו אל המדורה נפל הרימון יחד איתם אל תוך האש.

שני חניכים נהרגו במקום: אסתר אסמן, חניכת גדוד מעוז מתל אביב,

2 יוסק'ה גרינבוים ועודד ישראלי, "רימונים בעין גדי", ארץ וטבע, גיליון 98, אוגוסט 2005. עמודים 54-58. מידע נוסף באתר הבלוג של עודד ישראלי, israelitombstones.blogspot.co.il, סיפורי ארץ ישראל – מצבות מדברות, 13 ביולי 2009: "מרדכי פולציק – חניך השומר הצעיר נהרג באסון התפוצצות ליד ים-המלח".

ובלפור בן-נסים, חניך גדוד ניר מפתח תקווה. שניים מהפצועים נפטרו בשעות הבאות, עוד בטרם החל החילוץ: יהודה פלאט מפתח תקווה וצבי ריזנברג, מי שהחזיק את הרימונים. הפצועים האחרים, 14 במספר, כולם נפגעי רסיסים, קיבלו טיפול ראשוני מידי רות פלדמן, אחות שהתלוותה לטיול. לרשותה היה תיק קטן של אמצעי עזרה ראשונה.

שני מובילי הטיול יצאו בריצה מעין גדי לקליה (מפעל המלח הצפוני) על מנת להזעיק עזרה: צבי אטקין מקיבוץ חצור שהיה מרכז הטיול, וחנוך רוזנברג מקיבוץ בית אלפא שהיה מוביל הטיול. רוזנברג היה נציג השומר הצעיר שהשתתף בסמינר ההכנה במצדה בחדש ינואר. הם עברו את 60 הקילומטרים בתשע שעות. במקביל, לאחר שהשמש עלתה, נשלחו מספר חניכים לגבעות סביב עין גדי, ואותות לדוברות ששטו בים המלח. מדובר בדוברות שהעבירו מלח שהופק במפעל הדרומי אל המפעל הצפוני. אחת הדוברות ראתה את האיתותים והעבירה בקשר את המידע לקליה. בשעה זאת, שעת צהריים, הגיעו כבר שני הרצים לקליה.

משה נובומייסקי, מנהל חברת האשלג, שלח את רופא המפעל בסירה לעין גדי והורה לדוברות שעשו דרכן מדרום לצפון לעצור בעין גדי ולאסוף את המטיילים. הידיעה על האסון הועברה גם לירושלים, משם יצאו שני אמבולנסים עם ארבעה רופאים לכיוון קליה. צוותי שניים מהם, שהקדימו להגיע, יצאו בסירה לעין גדי עם ציוד רפואי והעניקו לפצועים טיפול מקצועי. זה היה בסביבות 1 עד 2 בצהריים. לאחר מכן הועלו כל המטיילים על הדוברות ובשעה 3 אחר הצהריים הם הגיעו לקליה. מכאן הועברו הפצועים לבתי החולים בירושלים.

בשבוע שלאחר מכן (13 עד 20 באפריל) נפטרו ארבעה מהפצועים: מרדכי פולצ'ק, חניך גדוד ניר מפתח תקווה, וכן אורי ערב, מיכאל

פוקס ומשה בן עזרא, חניכי גדוד מעוז מתל אביב. בכך עלה לשמונה מספר ההרוגים באירוע.

יחד עם הדוברות הגיע למקום גם שוטר ממשטרת ים המלח (המשטרה הבריטית). חברי הפלמ"ח נושאי הנשק התנתקו עוד קודם לכן מהקבוצה ועשו דרכם ברגל באופן עצמאי לירושלים ולרמת רחל, כדי שלא ייתפסו. בקליה עברו המטיילים תחקיר של המשטרה ונערך חיפוש בחפציהם. הם סיפרו לשוטרים כי צבי ריזנברג היה מפקד הטיוול והוא היה זה שהחזיק ברימון. כיוון שצבי נהרג באסון לא היה בידי השוטרים חשוד להעמידו לדין על אחזקת נשק או על אחריות לתאונה.

נתן יונתן (לימים, משורר מוכר) היה מדריך גדוד ניר מפתח תקווה והשתתף בטיול. שנה לאחר האסון הוא ארגן טיוול עם חניכיו מירושלים לעין גדי, דרך נחל קדרון. בטיול זה הם קבעו גלעד הנצחה בעין גדי. הנצחה זו עברה מספר שיפוצים ושינויים במהלך

הגלעד המקורי בעין גדי.

(צילום: אפרים בלוח, באדיבות אוצר תמונות הפלמ"ח)

השנים. ניתן לראות את האנדרטה כיום ליד תל גורן, לצד השביל למעיין עין גדי. על לוח במרכזה שמות החללים והכתובת: "עובר אורח, דום! כאן נפלו בעלית השומר הצעיר למצדה פסח תש"ב. הם פלסו נתיבות. המסע לא נגמר מלכת".

התערבות מחלקת הנוער בטיולי תנועות הנוער

אחד מלקחי האסון בעין גדי היה הצורך למסד את התכנון והארגון של טיולי תנועות הנוער. תפקיד זה הוטל על מחלקת הנוער בסוכנות היהודית, שתמכה כלכלית בתנועות הנוער. הסוכנות הוקמה בשנת 1929 כזרוע מבצעת של ההסתדרות הציונית העולמית. היא שימשה כגורם המתווך בין שלטון המנדט הבריטי לבין היישוב היהודי. לאחר האסון בעין גדי הוקמה "ועדת טיולים" ליד מחלקת הנוער של הסוכנות:

ועדה זו הוקמה על ידי המוסדות העליונים לאחר האסון שקרה לטיול בעין גדי בפסח תש"ב. הועדה מורכבת מבאי כוח המחלקה לנוער, מוסדות הביטחון, המחלקה המדינית של הסוכנות ומומחים הבקאים בשבילי הארץ, בסידורים הטכניים ובהדרכת הטיולים.³

הוועדה הורתה לתנועות הנוער להעביר לאישורה את תכניות הטיולים שלהם:

מהלך עבודת הועדה הוא כדלקמן: 2-3 שבועות לפני המועד

3 ארכיון ציוני מרכזי, תיק S/32 1835, "ההסתדרות הציונית, מחלקת הנוער והחלוץ", סיכום ישיבת מועצת ארגוני הנוער, 27 באפריל 1944, ירושלים. הציטוטים הבאים מתוך מסמך זה.

שנקבע לטיול פונה מרכז התנועה או הסניף לועדה ומוסר את תכנית הטיול על פרטי פרטיה (מספר המשתתפים, גילם, הדרך שיעברו בהגל וברכב, מקום לינה, מספר וגיל המדריכים, כמה פעמים עברו בדרך זאת, כמה שומעים ערבית ואנגלית, כמה יודעים את מנהגי התושבים, ענייני לווי ומשמר, ציוד, עזרה ראשונה וכו'). תכנית זאת נבדקת משלוש בחינות: (א) הבחינה החינוכית והלימודית שבטיול; (ב) מצב הביטחון שבאזור; (ג) השאלות הטכניות הכרוכות בהכנות ובמצעד.

כפי שניכר מפרוטוקול הישיבה משנת 1944, נראה כי התנועות לא הקפידו על נוהל זה:

תנאי ראשון ליעילות עבודת הועדה, היה קבלת מרותה מצד תנועות הנוער. כיום המצב שופר בהרבה אך היו שתנועות ידועות לא מצאו לנחון להיזקק לועדה ונאלצים היינו אף לאיים בפרסום האיסור בעיתונות ובציבור ההורים.

כדי להגביר את השליטה של הוועדה על טיולי תנועות הנוער הוחלט בשנת 1944 להרחיב את תחומי אחריותה. לא רק לאשר או לאסור קיומו של טיול, אלא גם לשמש כגורם ייעוץ ותכנון חינוכי של הטיולים:

עתה, לאחר תקופה של שנתיים, מטילה ועדת הטיולים על עצמה תפקידים של הדרכה ועזרה מוחשית לארגוני הנוער בטיוליהם, נוסף על עבודת הביקורת שתמשך כמקורם. ואלה קווי הפעולה העיקריים:

(א) הועדה מכינה בדפוס מדריך לטיולים שיעזור למדריכים בפעולה בסביבה המסוירת.

(ב) הועדה מכינה מסמך [...] חסר במקור [...] מקומות ישוב ולינה וכו'. כמו כן תינתן עצה למדריכים שיפנו לועדה.

- (ג) הועדה מטפלת ברצינות באפשרויות של מתן ליווי ומשמר לטיולים לסביבות מרוחקות ממקום ישוב.
- (ד) הועדה מרכזת סביבה חבר מדריכים לטיולים שאומנו לכך במיוחד. חלק חשוב של התנועות הצעירות והבלתי מבוססות נזקקות מאוד לעזרה זאת. במובן זה ישמש הסמינריון לידיעת הארץ, שנערך על ידי המחלקה לנוער בשיתוף עם בית רוטנברג, סיוע חשוב מאוד.
- (ה) הועדה עומדת בקשרים עם האיגוד להקמת אכסנויות נוער ועם כמה אתרים בדבר אכסונם של המטיילים מבין הנוער.

קשה להמעיט בחשיבותם של הדברים. ועדה של פקידים מקצועיים ביקשה להנחות את תנועות הנוער בכל הקשור לאתרים המתאימים לטיוליהם, לתכניות ההדרכה בטיולים ואף לצירוף מדריכי ידיעת הארץ מוסמכים להדרכה בטיולי התנועות.

זאת ועוד, מחלקת הנוער פרסמה חוברת בשם: "הטיול כמכשיר בחינוך הנוער".⁴ החוברת יועדה למדריכי נוער ובתוכה, בין השאר, נכתב כי חשוב לקבוע מטרה לטיול. המטרה הראשונה המוזכרת לטיולים היא "השעשוע": "כל טיול צריך להיות קודם כל דבר מעניין ומושך את הלב".

בנוסף מוזכרות המטרות: ידיעת הארץ, חינוך לאהבת הארץ, פיתוח ההסתכלות, חינוך אסתטי, חינוך חברתי, חינוך לסדר ולחוסן גופני, חינוך דתי והיכרות עם שכנינו (כלומר בני הארץ הערבים).

אפשר להעמיד את הדברים בהשוואה לטיולים שנערכו בבתי הספר.

4 הארכיון לחינוך יהודי בישראל ובגולה, אוניברסיטת תל אביב, מיכל 8.109 תיק: 4763. חוברת: יהודה הרשקוביץ, הטיול כמכשיר בחינוך הנוער, הוצאת המחלקה לענייני הנוער של הנהלת ההסתדרות הציונית, ירושלים תש"ג.

עד שנת 1930 בתי הספר ביישוב העברי ערכו טיולים על פי רצונם והבנתם.⁵ באותה שנה, בעקבות תאונת דרכים באחד הטיולים, הוקמה ועדת טיולים במחלקת החינוך של הוועד הלאומי. הוועד הלאומי היה הרשות המבצעת של "כנסת ישראל", גוף שנבחר בידי תושבי הארץ היהודים ופעל במקביל לסוכנות היהודית של ההסתדרות הציונית. מחלקת הטיולים הוציאה חוזר מחייב לבתי הספר שתחת אחריותה, ובו פירטה את מטרות הטיולים וכן הוראות לארגון הטיולים ולשמירת בריאותם וביטחונם של התלמידים. כמו כן, בתי הספר חויבו לשלוח לאישור הוועדה את תכניות הטיולים שלהם.

בתי הספר היו חלק מהחינוך הפורמלי, ולכן אפשר להבין את התערבות מי שהיו אחראים על החינוך באותה העת בפעולתם החינוכית. במילים אחרות, אם טיולים הם חלק מהתכנית החינוכית של מערכת החינוך העברי, סביר שייקבעו להם אמות מידה בדומה לכל תחום לימודים אחר.

אולם תנועות הנוער לא היו, ואינן גם כיום, חלק מהחינוך הפורמלי. מכאן, שמהלכי ועדת הטיולים חורגים הרבה מעבר למה שעומד ביסוד הרציונל החינוכי של תנועות נוער. יש כאן ניסיון לאחד את כל התנועות למשטר טיולים אחיד, לקבוע להן מטרות בידי גוף שהוא מחוץ לתנועות וכמובן מחוץ לחברת בני הנוער עצמם. יתרה מכך, יש כאן ניסיון לקבוע את ידיעת הארץ כתחום מועדף להדרכה בטיולים, ולעשות זאת באמצעות מדריכים מקצועיים שיתלוו לטיולים.

ככל שידוע תכנית ועדת הטיולים לא מומשה מעולם, אולם הנושא ראוי למחקר המשך: כיצד הגיבו התנועות לתכנית, וכיצד, אם בכלל, השתנו הטיולים בעקבות האסון בעין גדי וניסיונות המיסוד מטעם מחלקת הנוער.

5 גיל גרטל, דרך הטבע – הפדגוגיה הטבעית והטיול החינוכי, ספרית הפועלים, 2010. עמוד 219.